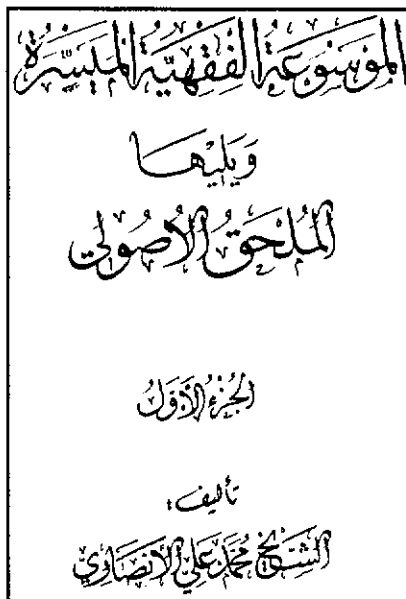

نخستین

دایرة المعارف

فقه شیعه

سیدعلی حسینی

الشيخ محمد علي الأنصاري، الموسوعة الفقهية الميسرة وإليها الملحق الأصولي، الجزء الأول، مجمع الفكر الإسلامي، الطبعة الأولى، ١٤١٥.

زنده ترین برنامه زندگی بشری را ارائه می دادند.^۱ به دنبال تحولات شگرف در ابعاد مختلف زندگی بشری و پیدایش علوم و فنون جدید و در نتیجه نیاز شدید به نوسازی در کیفیت تدوین دانشها، غربیان نیز - به رغم آنکه این شیوه در جهان اسلام سابقه ای دیرینه داشت - به انتشار دایرة المعارفهای به صورت الفبایی دست یازیدند که دستیابی بسیار آسان به مطالب هر دانش را در پی داشت.^۲ این شیوه پسندیده، به خوبی تثبیت شد و میان پژوهشگران طرفداران زیادی پیدا کرد. از آنجا که علم فقه بهینه ای پهناور دارد و مسائل آن بسیار متنوع است، اجرای شیوه دایرة المعارف در آن به منظور عرضه آن به نسل امروز و جهان معاصر بسیار ضروری می نمود.

با درک این ضرورت، مراکز پژوهشی اهل سنت دو دایرة المعارف بزرگ فقهی، یعنی دایرة المعارف فقهی معروف به جمال عبدالناصر و دایرة المعارف فقهی کویتی را، انتشار دادند که حرکت مهم و قابل توجهی در کیفیت تدوین فقه اسلامی بود. در فقه شیعی این آرزو برآورده نشده بود تا اینکه پس از

با آغاز غیبت کبرای امام زمان - ارواحنا فداه - راهبران و متفکران شیعی در زمینه فقه بیشتر احساس مسؤولیت کردند و به تناسب نیازهای زمانی و مکانی مجموعه های غنی و ارزنده ای به یادگار گذاشتند؛ آثاری چون المقنع، الهدایة، المقنعة، النهایة، المبسوط، المهندب، السرائر، الشرائع، قواعد الاحکام، تحرير الکلام، ارشاد الاذهان، منتهی، اللعة، الروضة البهیة، مسالک الافهام، مجمع الفائدة والبرهان، کشف الغطاء، جواهر الکلام، المكاسب و مستمسک عروة الوثقی و ... اینها در واقع دایرة المعارفهای بزرگ و جامع فقه شیعه هستند که در زمان خود

۱. محمد علی انصاری، الموسوعة الفقهية الميسرة، قم، مجمع الفكر الاسلامی، چاپ اول، ۱۴۱۵ق، ص ۴۳-۵۱.
۲. آبا غریبان مبتکر دایرة المعارف به گونه الفبایی بودند یا دانشمندان مسلمان در این مورد نیز گوی سبقت را از آنان ربودند؟ این موضوع پژوهش درخوری را می طلبد و از قلمرو این مقاله خارج است؛ اجمالاً عالمان و مؤلفان اسلامی آثاری از این دست داشته اند؛ برای نمونه رجوع شود به کتاب ارزنده «الحدود والحقایق» تألیف قاضی صاعد بریدی آبی، که اصطلاحات کلامی را به صورت معجم آورده است. البته در صورتی که این نظم معجمی از آن مؤلف باشد و نه محقق. (الحدود والحقایق، آبی، قم، مطبعة الاسلام).

انقلاب اسلامی و تشکیل حکومت اسلامی بر مبنای فقه شیعه، این ضرورت بیشتر و بیشتر جلوه کرد.^۳

«الموسوعة الفقهية الميسرة» به خامه پرمایه جناب انصاری نخستین دایرةالمعارف در فقهات شیعی است و گامی ارزنده در این باره که جلد اول آن به زیور چاپ آراسته شده و به خانواده دایرةالمعارفها پیوسته است. در این مقاله برخی از ویژگیهای ارزشمند این اثر را برمی شماریم.

۱- استقلال در شیوه و عمل

مؤلف «الموسوعة الفقهية الميسرة» در کار خود روش ویژه ای دارد و شیوه آن با دو دایرةالمعارف فقهی جمال عبدالناصر و کویتی متفاوت است و نسبت به آنها ممتاز.

تفاوت آن با دایرةالمعارف جمال عبدالناصر کاملاً واضح است، از آن رو به اشارتی در این باره اکتفا می کنیم؛ برای نمونه در عنوان «حرف الف که پس از آن همزه یا باء باشد» عناوین «آبد»، «آسن»، «آفة»، «ابانة»، «ابکم»، «ابهام»^۴ در دایرةالمعارف جمال عبدالناصر آمده است که هیچ یک از آنها در «الموسوعة الميسرة» وجود ندارد. در همین بخش جناب انصاری، عناوین «آباء»، «آجام»، «آجر»، «آفاق»، «آفاقی»، «آداب»، «آمین»، «ابضاع»، «ابوان» را به بحث گذاشته، حال آن که دایرةالمعارف جمال عبدالناصر به آنها اشارتی هم ندارد.^۵

به لحاظ محتوا و زیرعنوانهای عناوین مشترک نیز تفاوت فاحشی میان این دو وجود دارد و اصولاً موسوعه جمال عبدالناصر اشکالات و کمبودهای فراوانی دارد که بررسی آن خود پژوهش مستقل می طلبد.

بسیاری از این نقایص در دایرةالمعارف فقهی کویت وجود ندارد، اما تفاوتها میان «الموسوعة الفقهية الميسرة» و دایرةالمعارف فقهی کویت فراوان است؛ برای نمونه در همین بخش (الف که بعد از آن همزه و باء باشد)، دایرةالمعارف کویتی نوزده عنوان بیشتر از «الموسوعة الفقهية الميسرة» دارد، این عناوین عبارتند از: ائمة، آبد، آدر، آدمی، آسن، آفة، آکله، ایانة، ابتداع، ابدال، ابراد، ابرص، ابریسم، ابکم، ابلاغ، ابنة، ابهام، أبوان.^۶

متقابلاً برخی از عناوین را در همین بخش مانند، آفاق، آجر و...، بررسی کرده است که در موسوعه فقهی کویتی نیامده است.

بی گمان، اختلاف در آوردن و نیاوردن برخی از این عناوین از اختلافات مذاهب فقهی نشأت می گیرد، اما برخی از آنها نیز ناشی از شیوه تدوین دایرةالمعارف است.

یکی از اشکالات دایرةالمعارف کویتی، تکثیر بی دلیل عناوین است، گویا متصدیان آن در پی زیاد کردن عناوین و شماره های آن بوده اند و گاه شماری از عناوین کلامی و غیرفقهی را نیز بر آن افزوده اند. برای نمونه در بحث از «بدعة» که باید از احکام فقهی آن بحث شود، بحث مفصلی پیرامون «دواهی البدعة» شده است و هفت مطلب در زیر همین عنوان مورد بحث قرار گرفته که عبارتند از: الجهل بوسایل المقاصد، الجهل بالمقاصد، الجهل بالسنة، تحسین الظن بالعقل، اتباع المتشابه، اتباع الهوی، مداخل هذه الالهواء.

پرواضح است که هیچ کدام از این مطالب تحقیق و بحث فقهی نمی طلبد و از قلمرو آن بدور است.^۷ همچنین در بحث بررسی عناوین توبه ۲۱ مطلب را مورد بررسی قرار داده که شش مورد آن به طور مسلم فقهی نیست؛ آن موارد عبارتند از: التوبة من بعض الذنوب، عدم العود من الذنب، اقسام التوبة، توبة النصوح، من تقبل توبتهم و من لا تقبل.^۸

عمده مباحث یادشده جنبه کلامی و برخی از آنها بعد اخلاقی دارند و اگر بعد فقهی آن ملحوظ باشد، بسیار کم رنگ و ناچیز است.

در اینجا مناسب است به نکته ای دیگر از موسوعه فقهی کویتی اشاره کنیم، متصدیان این موسوعه زیرعنوانهای هر موضوع اصلی را شماره گذاری کرده اند و گویی تمایل داشته اند رقم شماره ها هرچه بیشتر بالا رود. از این رو گاه بی دلیل شماره ها را افزوده و ارقام را بالا برده اند. برای نمونه در بحث از «إبراء» به یک مطلب کلی اشارتی کوتاه (در حدود دو سطر کرده و آن را سی و نهمین بحث خود قرار داده اند. آن مطلب کلی این است که إبراء گاه از «کلی فی الذمة» (أو إبراء عن الدين) است و گاه از «مال معین خارجی». آنگاه بحث از هر یک از این دو عنوان

۳. درک عمیق و بهنگام این نکته بود که موجب شد رهبر انقلاب اسلامی حضرت آیت الله خامنه ای با صدور حکمی، اقدام به تأسیس تشکیلاتی جهت تألیف دایرةالمعارف فقه شیعی نمود و حضرت آیت الله سید محمود هاشمی را به مسؤولیت این امر خطیر منصوب کرد. محققان و علاقه مندان فقه ناب محمدی انتشار نخستین مجلدات آن را انتظار می کشند.

۴. موسوعة الفقه الاسلامی المقارن، گروهی از استادان فقه اسلامی [در مصر]، المجلس الاعلی للشئون الاسلامیة، قاهرة، ۱۳۸۶ هـ، ج ۱.

۵. الموسوعة الفقهية الميسرة، ص ۸۲-۹۵.

۶. الموسوعة الفقهية الكويتية، الكويت، وزارة الاوقاف والشئون الاسلامية، الطبعة الثانية، ۱۰۴ هـ. ق ۱۹۸۳ م، ج ۱، تا عنوان «ابهام» و «ابوان».

۷. همان، عنوان «البدعة».

۸. همان، عنوان «التوبة».

احکام تکلیفی و وضعی آن را بررسی می کند، آنگاه ارکان چهارگانه ابراء را به بحث می گذارد و در ذیل هر رکن موضوعات متفرع بر آن را توضیح می دهد.^{۱۳}

پس عناوین ذیل را به ترتیب مورد بررسی قرار می دهد:
«الرجوع فی الایراء وعدمه»، «خيار الشرط فی الایراء»،
«الایراء وهبة والدين»، «الایراء والصلح»، «الایراء والحوالة»،
«الایراء والضمان»، «الایراء والكفالة»^{۱۴}.

محققان در مسائل فقهی بخوبی می دانند که تنظیم فنی عناوین و موضوعاتی مانند ابراء که در فقه شیعه تنها در باب «هبات» به تبع بدان اشارت رفته است^{۱۵}؛ بسیار دشوار می نماید و توضیح آنها دشوارتر. با این وجود «الموسوعة الفقهية الميسرة» از عهده هر دو امر برآمده است.

لازم به یادآوری است که عناوین به صورت جمع و مفرد، به شکل جالی گزینش شده است. پیداست که مؤلف، کثرت و غلبه استعمال آن را در روایات و آثار فقهی ملاک انتخاب عناوین می داند.

ظرافت این نکته در مقام مقایسه دایرة المعارفها بهتر فهمیده می شود. برای نمونه مؤلفان دایرة المعارف فقهی کویت عناوین ذیل را این گونه انتخاب کرده اند: «آداب الخلاء، آل، اکد، آیه»^{۱۶}

در «الموسوعة الفقهية الميسرة» این عناوین شکلی دیگر دارد، اصطلاحات بالا در آنجا چنین آمده است: «آداب، اهل البيت، آلات و آیات»^{۱۷}.

تأملی اندک در شیوة استعمال این کلمات در روایات و

را مجدداً شماره گذاری کرده، «ابراء عن الدين» را در حدود سه سطر به بحث گذاشته اند و آن را چهلمین بحث خود قرار داده و آنگاه ابراء از مال مشخص و معین را چهل و یکمین بحث خود شمرده اند.^۹

پیداست که این شماره گذاری اضافی است و لازم بود تنها عنوان اصلی را شماره گذاری می کرد.

همین روش در شماره گذاری عنوان کلی «التعليق والتقييد والاضافة فی الایراء» وزیر عنوانهایش تکرار شده است.^{۱۰} در بحث و بررسی «ابراء» بیش از چهل عنوان را به بحث گذاشته اند که برخی از آنها محصلی ندارد.^{۱۱} همچنین برخی از موضوعاتی که بدانها اشارت رفت مانند: «ابوان، ابهام و...» ارزش و جنبه فقهی ندارد و یا طرح آن اصولاً بی ثمر است.^{۱۲}

به لحاظ زیرعنوانها و اصطلاحات فرعی نیز تفاوت فاحشی میان این دو وجود دارد. نمونه را در بحث از «ابل» دایرة المعارف فقهی کویت تنها به مظان بحث اشاره نموده و در صدد توضیح حکمی برنیامده است. اما «الموسوعة الفقهية الميسرة» دوازده موضوع را زیر همین عنوان بررسی می کند و احکام آنها را توضیح می دهد. در بیان احکام «ابن» دایرة المعارف فقهی کویتی یازده اصطلاح و عنوان فرعی را به بحث می گذارد که هشت مورد آن در «الموسوعة الفقهية الميسرة» نیامده است و متقابلاً دو مورد به بدانها اضافه شده است.

مهمترین اختلاف این دو دایرة المعارف از جهت محتوای مطالب عنوانها و زیرعنوانهاست که البته عمدتاً از اختلاف مذاهب فقهی نشأت می گیرد.

۲- ساماندهی و ترتیب دقیق عناوین

از دیگر ویژگیهای این دایرة المعارف سازماندهی دقیق و درست عناوین است که به لحاظ توالی صحیح اصطلاحات و ترتیب درست آنها، دقت فراوانی شده است و در مقام مقایسه با دو دایرة المعارف فقهی دیگر از این جهت ممتاز است. برای نمونه در بحث از «ابراء» در آغاز به تعریف لغوی و اصطلاحی آن می پردازد و تعریف اصطلاحی را بر این نکته متوقف می داند که آیا ابراء عقد است یا ایقاع؟ در اینجا به طور مشروح نظریه فقیهان شیعه را نقل کرده و پس از روشن شدن معنا و حقیقت ابراء

۹. همان، ج ۱، ص ۱۶۰-۱۶۱.

۱۰. همان، ص ۱۶۴-۱۶۶.

۱۱. همان، ص ۱۴۲-۱۷۰.

۱۲. همان، ص ۱۹۵.

۱۳. در دایرة المعارف فقه کویتی عناوین بحث از ابراء نظام و ترتیب دیگری دارد و پس از تأمل و دقت روشن می شود که ترتیب آن فنی و درست نیست به عنوان نمونه بحث از حقیقت ابراء که قبول است یا ایجاب و قبول متقدم بر بحث از احکام آن است. (دایرة المعارف فقه کویتی، ج ۱، ص ۱۴۲-۱۵۲).

۱۴. الموسوعة الفقهية الميسرة، ص ۱۵۳-۱۶۹. ضمناً هیچ کدام از عناوین هفتگانه اخیر در دایرة المعارف فقه کویتی نیامده است.

۱۵. عنوان «ایراء» از عناوینی است که در باب «هبات» فقهی شیعه بدان اشارتی کرده اند و سرعنوان و زیرعنوانهای آن به صورتی یکی از ابواب فقهی نیامده است و تنها احکام آن را به طور پراکنده در ابواب گوناگون فقه آورده اند (سلسله الینابیع الفقهية، علی اصغر مروارید، ج ۱۲، ص ۱۰۲).

۱۶. الموسوعة الفقهية الكويتية، ج ۱، مادة آداب الخلاء...

۱۷. الموسوعة الفقهية الميسرة - مادة آداب...

تکمیل نمودم - پژوهش پیرامون عناوین و اصطلاحات اصولی این اندیشه را به وجود آورد که همین روش را در مورد فقه نیز اجرا کنم. از این رو نخست پنج هزار اصطلاح فقهی را گردآوردم و به طور فشرده آنها را توضیح دادم. در این میان شمار اصطلاحات رو به افزایش بود تا اینکه به سال ۱۴۰۹ هـ. ق قرار داد نوشتن دایرة المعارف را با «مجمع اندیشه اسلامی» امضا نمودم. ۲۱

چاپ این دایرة المعارف با اینکه به گونه ای چشم نواز است، اما کاستیهایی نیز دارد که دقت بیشتر دست اندرکاران را می طلبد، از آن جمله اینکه در اندازه حاشیه های سفید اطراف هر صفحه و فاصله های میان ستونها و میان عناوین، زیاده روی شده است که خود موجب افزایش حجم دایرة المعارف گردیده است. بهتر بود - مانند سایر دایرة المعارفها - در این موارد صرفه جویی بیشتری به عمل می آمد و مطالب زیادتری در هر صفحه آورده می شد تا انبوه اصطلاحات و توضیحات دایرة المعارف سبب ضخامت و حجیم بودن هر جلد و کثرت جلدها نشود.

دوم آنکه عنوان اصلی هر بحث می بایست بالای هر صفحه آورده می شد تا خواننده به آسانی به هنگام ورق زدن آن به مطلب دلخواه خود دست یابد.

سوم آنکه چاپ مستقل «الملحق الاصول» مناسبتر می نماید، زیرا در شکل موجود اگر کسی بخواهد تنها از عناوین فقهی آن استفاده کند، باید ملحق اصولی را نیز تحمل کند. عکس مطلب نیز صادق است.

چهارم آنکه بهتر بود برای بخش تراجم نیز فهرستی ولو اجمالی آورده شود.

در پایان به مؤلف محترم دایرة المعارف، دست مریزاد گفته و امیدواریم هر چه زودتر مجلدات بعدی آن به زیور طبع آراسته گردد.

۱۸. در مقدمه کتاب آمده است که قواعد فقهی در ضمن عناوین فقهی خواهد آمد در جلد نخست به این وعده وفا شده است و قاعده اتلاف ص ۲۰۸-۲۱۹ و احسان ص ۳۲۲-۳۲۷ مورد بحث قرار گرفته است.

۱۹. الموسوعة الفقهية الميسرة، ص ۴۲۵-۶۵۰.

۲۰. مؤلف در واقع در این مورد متأثر از دو موسوعه فقهی جمال عبدالناصر و کویتی بوده است. چه آنان در آخر هر مجلد گزارشی کوتاه از زندگی اعلام نامبرده در آن ارائه داده اند. جناب انصاری شرحی مختصر از زندگی هشتاد نفر از رجال شیعه را با استفاده از نه منبع نگاشته است (ص ۵۶۳-۶۰۷).

۲۱. همان، ص ۶۶-۷۳.

فنون فقهی، دلیل این انتخاب را روشن می سازد. شاید به همین دلیل باشد که به جای «بول» نیز عنوان «ابوال» مورد بحث قرار گرفته است.

۳. جامعیت

از دیگر ویژگیهای این دایرة المعارف جامعیت آن است. افزون بر طرح و تبیین احکام فقهی، قواعد فقهی و موضوعات اصولی را نیز دربر دارد؛ توضیح اینکه قواعد فقهیه در ضمن عناوین فقهی به بحث گذاشته شده است ۱۸ و اصطلاحات اصولی را با نام «الملحق الاصولی» بخش دوم از جلد نخست «الموسوعة الفقهية الميسرة» را تشکیل می دهد.

در بخش اصول، عناوین از «آیات» آغاز و به «اخباریون» ختم شده است. ۱۹.

در این بخش نیز «الموسوعة الفقهية الميسرة» به لحاظ ترتیب فنی موضوعات دقت در انتخاب زیرعنوانها، کیفیت طرح مطالب و نقل نظریات اصولی فقهی، برای پژوهندگان دانش اصول بسی ارزنده است.

در این بخش عمدتاً آرای شیخ انصاری، آخوند خراسانی، محقق اصفهانی، آقاضیاء عراقی و نائینی و از معاصران، نظر مرحوم حکیم، خوئی، امام خمینی و شهید صدر، نقل شده است.

در پایان کتاب نیز گزارشی کوتاه از زندگی آن دسته از اعلامی که نامشان در کتاب آمده است، آورده شده. ۲۰

آغاز دایرة المعارف مقدمه ای دراز دارد که در آن، «نیاز به قانون گذاری و فقه، امتیازات قوانین اسلامی، شیوة اهل بیت - علیهم السلام - و برجستگیهای آن، فشرده ای از تاریخ فقه و اصول، روش مؤلف در دایرة المعارف، انگیزه های وی از تألیف این اثر و ویژگیهای آن» به تفصیل بیان شده است.

مؤلف در مقدمه، درباره تاریخ آغاز کار و انگیزه تألیف این اثر، چنین می نگارد: «پس از احساس نیاز شدید به وجود دایرة المعارف فقه و اصول شیعی به دلیل غربت، مهاجرت و مظلومیت آن در مجامع علمی جهانی، از ده سال پیش (۱۴۰۵ هـ. ق) کار دایرة المعارف را از اصول فقه آغاز کردم؛ طرحهای گوناگون را اجرا و با مشورت استادان آنها را تعویض یا